

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı hâkimiyetinde Pakrac Livası

Selçuk Ural*

Özet

Osmanlı Devleti kuruluş sürecini tamamladıktan hemen sonra özellikle devlet olma sürecine girişle birlikte başlattığı tahrir geleneği sayesinde; feth ettiği yerleri tek tek ve büyük bir titizlikle kayda geçirmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu uygulaması sayesinde bugün Osmanlı tarihi araştırmalarında yoğun olarak yararlandığımız tahrir defterleri ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, bölge ile ilgili son derece önemli olan tahrir defterlerinden 355 numara ve 1565 tarihli tapu-tahrir defterini değerlendirerek, Osmanlı Devleti'nin Balkan siyasi coğrafyasına yerleşmesiyle birlikte, Osmanlı tarihinin siyasal anlamdaki bölgesel yönetim şekillerini ve durumunu tespit etmeye çalışmaktadır. Bu çalışma ve benzeri eserlerin Osmanlı siyasi tarihi açısından son derece önemli bir noktayı teşkil ettiği ve bu gibi çalışmaların Osmanlı tarihini alışlagelmiş tekdüzelikten kurtaracağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Pakrac, Osmanlı, Tahrir, Macaristan, Nüfus

Pakrac Liva, under Ottoman rule in second half of sixteenth century

Selçuk Ural

Abstract

Shortly after completing its foundation process, by means of tahrir tradition which was especially started with entering the conquest process, the Ottoman Empire registered fastidiously conquered places one by one. The tahrir notebooks, which are commonly used nowadays as well, have come out with the aid of this application of the Ottoman Empire. The main objective of this paper is to evaluate one of the most significant title deed-tahrir notebooks with a numbered of 355 and dated of 1565 related to the region. It is also aimed to determine the state and regional management methods in the political sense of Ottoman Empire after settling down the Balkan political land. We believe that our paper and similar publications constitute the utmost important point in terms of Ottoman Political History, and these studies could help the Ottoman History to get rid of monotony which we get used to so far.

Keywords: Pakrac, Ottoman, Tahrir, Hungary, Population

* Sakarya Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora öğrencisi, sural@sakarya.edu.tr.

Giriş

Bu çalışma bir sancak tahlili olup, Pakrac (Bakriç-Pakrats-Pakriç)¹ Sancağı'nın idarî yapısı, nüfusu ve ekonomik durumu hakkında bilgi vermektedir. Çalışmada yer alan veriler, büyük oranda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Tapu Tahrir Defterleri serisinde, 355 numarada kayıtlı Pakrac Tahrir Defteri'ne dayanmaktadır.

Üç ana başlık altında ele alınan araştırmanın birinci kısmı idari taksimata ayrılmıştır. Burada, Pakrac Sancağı'nın idari alanını meydana getiren nahiyeler ile bunlara bağlı köyler ana kaynağın verileri ışığında ortaya konulmuştur. İkinci ana başlıkta, Pakrac Sancağı'nın nüfusu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Nüfusla ilgili veriler, idari taksimatta tespit edilmiş bulunan idarî yapı doğrultusunda değerlendirilmiştir. Bu suretle, sancağın nahiyeleri ve köylerinin nüfus durumları ayrı ayrı tablolar eşliğinde gösterilmiştir.

Son bölümde, sancağın ekonomik yapısı ele alınmıştır. Bu kısımda, sancağın iktisadî verileri yine idarî yapı esas alınmak suretiyle değerlendirilmiştir. Sancağın vergi düzeni, bu düzene göre tertip edilmiş bulunan vergi gelirleri ikinci kaynaklar da kullanılarak tahlil edilmiştir.

Balkan siyasi coğrafyası içerisinde bulunan Pakrac, tarihi süreçte birçok istila ile karşı karşıya kalmış bir bölgedir. Aynı zamanda iki büyük din olan İslamiyet ve Hıristiyanlığın temsilcilerinin karşılaşma alanlarından birini teşkil etmiştir. Pakrac, bu siyasal mücadelenin tam ortasında kalmış bir alanı ifade etmektedir. Bölge bir yandan

Türklerin Avrupa'ya giriş için kullanmak istedikleri bir geçiş yeri, diğer yandan da Hıristiyan Batı dünyasının Türklere karşı savunma hattını kurdukları alan olmuştur. Bölge, kıtalar arası ticari faktörler açısından da önemli bir mevkide yer almıştır. Ayrıca

¹ Söz konusu bölge ismi, XVI. yüzyılda Balkanlarda Osmanlı fetihlerinin sonuç vermesi üzerine, sancak olarak Balkanlarda yer alan Bosna Vilayeti'ni oluşturan yedi sancaktan biri haline gelmiştir. Tevcih defterlerinde ise Pakrats (Pakrac), bu tarihte Rumeli Eyaleti dâhilinde Liva-i Zaçasna (Pakriç) olarak geçmektedir.

Asya ve Avrupa'nın iktisadi anlamda ilişkilerini sürdürdükleri bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır.

Osmanlı Türklerinin Balkanlara girişi sürecinde, karşılıklarına ciddi anlamda bir rakip olarak çıkan Macar Devleti hâkimiyetinde yer alan Pakrac; daha sonraki yıllarda Balkanların siyasi karmaşası içerisinde birçok kez el değiştirmiş bir yerleşim bölgesi olarak göze çarpmaktadır.

XV. yy'da Pakrac, Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya doğru ilerlemesine karşı Hıristiyan batıyı korumak amacıyla Avusturyalılar tarafından askeri bir bölge olarak ilan edilen Karajina bölgesine bağlı idi. Batı dünyası bu askeri bölge üzerinden Osmanlı Türklerine karşı kendilerini korumaya çalışmıştır. Ancak Osmanlı devletinin yükselme sürecine denk gelen bu yıllarda başarılı bir savunma yapamamış ve bölgenin Türklerin eline geçmesi sonucunu değiştirememişlerdir.

Balkan coğrafyası, uzun yıllar cereyan eden savaşlar sonucu birçok kez çeşitli milletlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlara doğru ilerlemesiyle birlikte bu bölgenin yönetim merkezi, yönetim şekli ve nüfus yapısında birçok değişiklik meydana gelmiştir. XVI. yy'da ise Osmanlı fetihlerinin sonucunda Pakrac; Balkanlarda yer alan ve Bosna Vilayetini oluşturan yedi sancaktan (Bosna, Hersek, Kilis, Pojege, Rahoviçe, Kırka, İzvornik) biri haline gelmiştir. Yani artık siyasi anlamda Osmanlıların eline geçmiş olan Pakrac; nüfus, kültür ve dini açıdan da değişimler göstereceği bir sürece girmiştir.

Bugün ise Pakrac Bölgesi, Slovenya'nın güney batısında Hırvatistan sınırları içerisinde karışık nüfusa sahip bir kasaba görünümündedir. 1991 yılında Sırpların bölgeye yaptıkları saldırı sonucu Pakrac Bölgesi ikiye ayrılmak zorunda kalmıştır.

Birkaç yıl sonra uluslar arası gönüllülerin yardımlarıyla iki taraftaki yerel otoriteler bu ikiye bölünmüşlüğü üzerinden gelmişlerdir. XX. yy'ın sonunda Pakrac

artık Hırvatistan devleti hâkimiyeti altında, Zagreb'e çok yakın Pozega isimindeki şehir merkezine bağlı bir kasaba durumundadır.

Pakrac Sancağı'nın İdari Taksimatı

1565 tarihli (TD 355) tahrir defterine göre Pakrac Sancağı 14 nahiyeden oluşmaktadır. Nahiyelerin isimleri, tahrir defterini okuyabildiğimiz kadarıyla Çernik, Dimenofça, Pakrac, Belaşaniya, Kırkilumiç, Şaguye, Bodboca, Şırça, Dubrokovik, Çanlukolomac, İştobiycangiç, Bakırşafa, Kolkovac, Bodvirşaki olarak tespit edilmektedir. Bu nahiyelerle ilgili idari bilgileri vermeden önce defterimizde sıkça geçen nahije, karye, mahalle ve mezra gibi terimlerle ilgili kısa bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Nahije kelimesi Osmanlı İmparatorluğunda coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bazen de çok geniş bir mıntıkayı ifade eder. Bu kelimenin XV. asırda, bir livanın, muayen bir şehir, kasaba veya büyükçe meskûn bir mahal ile bunlar etrafındaki bölgelerini işaret eden “divan”, “cemaat”, “vilayet”, tabirleri şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Gökbilgin, 1964:37).

Osmanlı tahrir defterlerinin baskın bir özelliği olarak görülen tebaanın faaliyet alanları, incelediğimiz 1565 tarihli tahrir defterinde de genellikle ziraat ve hayvancılık üzerinedir. Defterde yer alan nahiyeler karyelere (köylere), köyler ise mezralara bölünmüştür. Defterimizde yer alan köylerin ziyadesiyle çevre alanlardaki yani yakınlarındaki ziraat alanlarıyla birlikte düşünülmesi gerekir.

Tahrir defterlerinde “mezra” ya da “ekinlik” sözcüğü, dönemsel bir yerleşim ya da terk edilmiş bir köy anlamına gelmekteydi. Kanunnamelere göre, herhangi bir arazinin mezraa olarak yazılması için, üzerinde harap bir köy kalıntısının, kendi su kaynağının ve mezarlığının olup olmadığına bakmak gerekiyordu. Mezralar hakkında genellikle “*evvelden köy olup, şimdi nüfusu dağılmış ve tarlaları boş bırakılmıştır*” türü

kayıtlar düşölmekteydi(Genç, 1988: 5). Öte yandan beşeri coğrafyacılar için mezraa, dönemsel yerleşimlerin, ya da köy olma yolundaki küçük kırsak yerleşimlerin bir türü demektirler. En genel olarak yaygın bir biçimde kullanılan mezra tabirinin anlamı ise ekilebilir durumda olan, ya da civar köylerde oturanlar, gezici köylüler, göçerler vb. tarafından bilfiil ekilip biçilen tarım toprakları olarak nitelendirilmektedir (İnalçık, 2004:209–210).

Osmanlı'da mahalle tabiri ise “birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yer” olarak tanımlanmıştır (Ergenç, 1984:69). Osmanlı şehir anlayışında mahallenin fonksiyonu bununla sınırlı değildi. Mahalle aynı zamanda şehrin temel sosyal ve fiziki birimi idi. Şehrin kuruluşu hem sosyal, hem fiziki bakımdan mahallenin teşkil edilmesi ile başlıyordu. Mahalleler kurulunca buralarda oturan nüfusun ihtiyaçlarına göre diğer yapılar tesis ediliyor ve bu suretle şehir genişliyordu (Öztürk, 2000:202). İfade etmeye çalıştığımız mahalle tanımı daha çok şehir yapısını oluşturan mahalle için kullanılmış olmasına rağmen, köylerde görölen mahalle yapısının da aynı doğrultuda olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca köylerde görölen mahallenin şehirleşme sürecindeki en önemli basamak olduğunu da savunabiliriz.

Defterimize bağılı bazı köy isimlerinin başka isimlerle de anıldığı görölmektedir. Bu tür köyler “nam - ı diğer” ibaresinden sonra öteki isimleriyle de verilmiştir. Örneğin Mukinur köyünün diğer ismi “Karye - i Mukinur nam - ı diğer Mutkil” şeklinde verilirken, Selnatac köyünün diğer ismi “Karye - i Selnatac nam - ı diğer Selçelim” olarak verilmiştir. Defterdeki bu isim değişiklikleri ya da benzer isimlerle anılma şeklinin görölme sebebi, bölgeye daha sonradan yerleşen insanların yaşadıkları yerlere kendi kültür ve gelenekleri doğrultusunda bir isim vermeleri ve bu ismin de daha önceki isimle birlikte anılması olayından dolayı gerçekleştiği düşünölmektedir.

Tahrir defterimiz mezralarla ilgili olarak, hangi köye bağılı oldukları ve hangi köyün yanında oldukları hakkında da bilgiler vermektedir. Bir mezranın bağılı olduğu

köy “tabi-i (köyün ismi)” şeklinde verilirken, yanında bulunduğu köy “der nezd-i (köyün ismi)” şeklinde verilmiştir. Örneğin Tivolomiç mezrasının Östöröriç köyüne bağlı olduğu “Mezra - 1 Tivolomiç tabi-i m” şeklinde verilirken, Petervanişte mezrasının yanında bulunduğu köy “Mezraa-1 Petervanişte der nezd-i Mate” şeklinde verilmektedir.

Pakrac Sancağı'nın idari taksimatı, nahiyeler ve onlara bağlı köy ve mezralar çerçevesinde Tablo 1'de toplu olarak görülmektedir.

Tablo 1: Pakrac Livası köy ve mezraa sayıları

Nahiyeler	Köy Sayısı	Mezraa sayısı
Çernik	54	19
Dimenofça	22	7
Pakrac	32	14
Belaşanıya	76	25
Kırkilumiç	16	---
Şaguye	23	6
Bodboca	41	---
Şırça	20	---
Dubrokövik	59	---
Çanlukolomac	10	---
İstobiycangiç	15	---
Bakırşafa	3	---
Kolkovac	5	---
Bodvirşaki	1	---

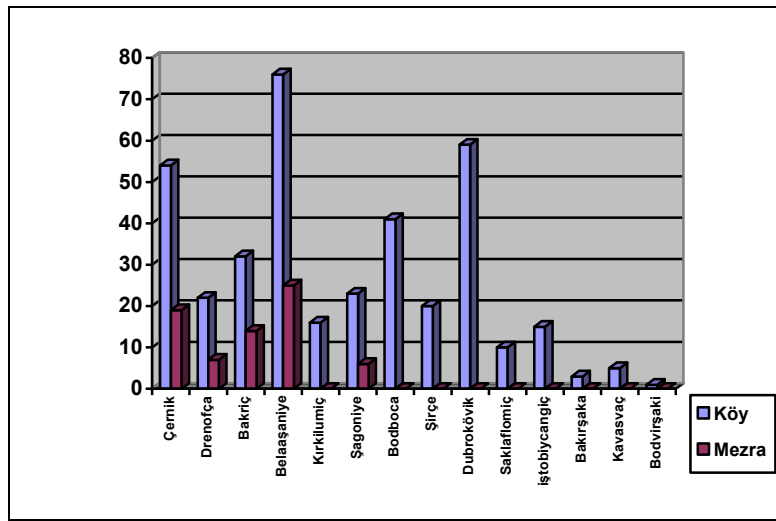
Nahiye'ye bağlı karye, mezra ve çiftliklerin isimleri yerel özelliklerini kaybetmemiş, ancak bazı noktalarda zaman zaman gerek coğrafi yapıdan ve gerekse de idari statüden dolayı değişikliklere maruz kalmışlardır. Defterde kayıtlı ilk nahiye olan Çernik'e bağlı birinci köy İsfiyad köyüdür. Bu karyeye ait herhangi bir mezra ya da çiftlik bulunmayıp, 32 haneden oluşmaktadır. Ancak bu karyeye ait bir “mahsul - u iskele” kayıt edilmiştir. Bu durum İsfiyad isimli karyenin bir liman kasabası olduğunu ortaya koyan en önemli delilimiz olmuştur. İsfiyad karyesinin vergi gelirlerinin bu doğrultuda arttığı da görülmektedir. Defterde birçok kez rastladığımız ikinci isimli köylerin varlığının yanında tek isimli köylerin de varlığı tespit edilmekle birlikte sayılarının nam-ı diğer olarak belirtilen köylerden daha fazla olduğu görülmüştür.

Defterde Dimenofça nahiyesi, Pakrac livasına bağlı ikinci nahiye olarak kayıt edilmiştir. Aynı zamanda Dimenofça'ya bağlı 22 karye, 7 mezra kaydedilmiştir. Yine defter kayıtlarında dikkatimizi çeken hususlardan biri de Dimenofça isimli nahiyenin yine aynı isimlerde köy ve mahallelere sahip olmasıdır. Bu yorumda “Karye-i Dimenofça ma mahalle-i Dimenofça, tabi-i Dimenofça” ifadesinden çıkarabilmektedir.

Pakrac livası geneline bakılacak olursa en fazla köy ve mezraya sahip olan nahiye olarak Belaşaşaniya nahiyesi görülmektedir. Yine defterimizde en az sayıda köy ve mezraya sahip nahiye olarak Bodvirşaki nahiyesi göze çarpmaktadır.

Tablo 1'deki sayısal verileri kullanarak Şekil 1'de Pakrac sancağındaki nahiyeler ve bağlı bulunan köy ile mezraa sayılarını değişik bir bakışla yorumlamaya çalıştık.

Şekil 1: Pakrac Livasına ait nahiyelerin köy ve mezraa sayıları

Sonuç olarak Pakrac sancağı idari taksimatının merkeze, yani Pakrac sancağına bağlı durumda olan nahiyelerden oluştuğu söylenebilmektedir. Bu nahiyelerden köy ve mezra sayılarına göre en dikkati çeken nahiyeler Çernik, Belaşaşaniya, Dubrokövik, Bodboca nahiyeleridir. Bu nahiyelerin genel anlamda köy ve mezra sayıları diğer nahiyelere göre çok daha fazladır. Bu duruma paralel olarak, söz konusu nahiyelerde, diğer nahiyelere göre, nüfus ve ekonomik gelirlerin yapısında da farklılıklar göze

çarpmaktadır. Sosyal ve ekonomik yapının, idari yapının belirlediği çerçevede bir gelişim izlediği ve nitelik kazandığından bahsedebilmekteyiz.

Pakrac Sancağı'nın Nüfusu

Bu kısımda defterdeki kayıtlara bağlı kalınarak Pakrac sancağının nüfus yapısı ele alınmıştır. Ancak öncelikle Osmanlı Devletinde vergi mükellefleri temel alınarak belirlenen nüfus kriterleriyle alakalı kısa bir bilgi vermekte fayda vardır.

Vergiye bağlı nüfusun ayrıntısı ile kaydedilerek buna göre mali ve iktisadi icraatların yürütülmesi geleneği Osmanlı Devleti'nde bilinen bir usuldür. Bu anlayışa göre bir yer fethedildiği zaman oranın nüfusu, sosyal fonksiyonlarına göre ayrı ayrı zapt edilip, devletin vatandaşla ilgili mali politikaları bu esaslara göre tanzim edilirdi. Osmanlı tahrir geleneğinde esas unsur, vergiye bağlı nüfusun ortaya çıkarılması ve buna göre vergi tarh edilmesi idi. Bunun için vergi verebilecek nüfusun mevki ve seviyelerine göre ayrıntısı ile tespit edilmesi gerekiyordu. Bu anlayışlar kapsamında nüfus, genel olarak iki kategoriye ayrılmıştı. Bunlar vergiye bağlı nüfus haneleri ile vergiden muaf olan “mu‘af” haneleridir (Öztürk, 200:204–205).

Vergi verebilecek durumda olup vergiye tabi tutulan nüfus ise kendi içinde “hane” ve “mücerred” olarak ikiye ayrılmıştır. Hane, bir çatı altında yaşayan herkesi değil, bağımsız bir gelir kaynağına sahip olan evli çiftleri ifade eder” (İnalçık, 1996:61). Tahrir defterlerinde “hane” aile anlamında kullanılır. Ancak burada esas olarak dikkate alınan husus ise vergi mükellefi olan hanedir. Defterlerde kayıtlı vergi mükellefi aile reisi ile onun bekâr oğlu ve vergi mükellefi kardeşinin aynı çatı altında oturduğu kesin olarak düşünülmektedir (Göyünç, 1979:346). Osmanlı tahrir defterlerinde, vergi verecek çağa gelmiş olup halen evlenmemiş olanlar ise “mücerred” olarak kayıt edilmiştir (Barkan, 1953:12).

Tahrir defterlerine kayıtlı yörelerin tahmini nüfusunun bulunması için genellikle hane ve mücerred bilgileri kullanılır (Göyünç, 1979:332). Birçok sayımlar nüfusa göre değil haneye göre yapılmıştır (Öztuna,1992:248). Bu sebeple konu üzerine çalışan araştırmacılar hane sayısını çeşitli katsayılarla çarpmışlardır (Göyünç, 1979:332). Yine bu katsayılarla ilgili olarak çeşitli görüşler ortaya atılmış, önerilen katsayılar 3 ile 5 arasında değişmiştir (Çiçek, 1995:97). Her haneyi kasabalarda 5 ve şehirlerde, bilhassa büyük şehirlerde 10 ile çarpılarak yaklaşık bir nüfus elde edilmiştir (Öztuna, 1992:248). En çok kabul gören katsayı Barkan'ın önerdiği ve bölgeden bölgeye değişebileceğini vurguladığı 5 katsayısıdır (Barkan, 1953:12). Araştırmacılar arasında Barkan'ın önerdiği 5 katsayısı geniş anlamda kabul görmüş, bu araştırmamızda hane katsayıları olarak 5 katsayısını kabul edilerek nüfus sayısal bilgilerini tespit edilmeye çalışılmıştır. Hane sayılarının yanında, hane sayılarını 5 katsayısı ile çarpıp mücerred sayısı ile toplayarak tahmini nüfus ortaya konulmaya çalışılmıştır. Pakrac Sancağına bağlı tüm nahiye, köy ve mezralara ait nüfus verilerini aşağıdaki tabloda rakamsal manada vermeye çalıştıktan sonra, nüfusun sancağın yapısal karakteri üzerindeki dönüşümünü de ayrıca değerlendirilecektir.

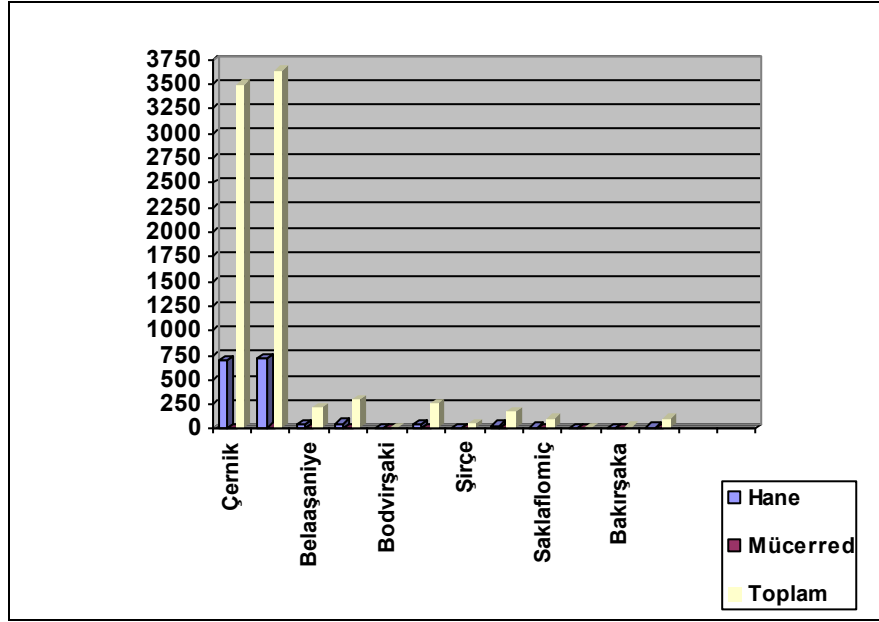
Tablo 2: Pakrac Sancağına tabi nahiyelerin nüfusu

Nahiyeler	Hane	Mücerred, Bive, Gebr	Toplam
Çernik	695	13	3475
Dimenofça	723	18	3615
Belaşanıya	42	---	210
Şaguye	57	---	285
Bodboca	51	---	255
Bodvirşaki	1	---	5
Genel Toplam	1569	31	7845

Sancak genelinde 1569 hane, 31 “mücerred”–“bive”–“gebr”, toplam 7845 kişi yaşamaktadır. 723 hane, 18 “mücerred”, toplam 3615 kişilik nüfusuyla Dimenofça nahiyesi en kalabalık nahiye olarak gözükmektedir. Bu nahiyeyi 695 hane, 13

“mücerred”, toplam 3475 kişi ile Çernik nahiyesi izlemektedir. 57 hane, toplam 285 kişi ile Şaguye, 51 hane, toplam 255 kişi ile Bodboca, 42 hane, toplam 210 kişi ile Belaşaniya ve 1 hane, toplam 5 kişi ile Baodvirşaki nahiyeleri de en az nüfusa sahip nahiyelerdir.

Şekil 2: Pakrac Sancağının nüfusunun dağılımı

Sancağın Ekonomik Yapısı

Osmanlı Devleti'nin iktisadi zihniyetini tümü ile ya da bölgesel olarak tahlil etmek özellikle bu devletin hâkimiyet anlayışını anlamayı zaruri kılmaktadır. Çünkü kuruluş sürecinde Anadolu'da inkişaf eden ancak genişleme sürecinde büyük oranda Avrupa'da gelişen bir devletin bu iki farklı bölgesel anlayışı aynı potada eritmesi bilhassa amaçladığı uzun süreli bölgesel hâkimiyet için şarttı. Bu manada Osmanlı iktisadi yapısının geniş topraklar üzerinde kurulmuş bir devlet yapısı içerisinde esnek bir özellik gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Tabakoğlu, 1998:161). Zira özellikle Anadolu dışında fethedilen yerlerde mahalli özellikler büyük oranda muhafaza edilmiş, hatta özerk ya da yarı özerk iktisadi birimler merkezi anlayışa ters düşmeyecek

şekilde idari ve iktisadi yapı içerisinde yerlerini almışlardır. Ancak Avrupa'da ortaçağ boyunca hâkim olan feodal toprak düzeninin XVI. yüzyıldan sonra yerini ciddi bir ticari kapitalizme bırakması ve Osmanlı maliyesinin müesseseler bazında bu değişikliğe adapte olamaması ve özellikle iktisadi faaliyetin hedefinin tamamı ile devletin üst katmanlarından alt katmanlarına doğru toplumun ihtiyaçlarını karşılamak olarak görülmesi (Genç, 2002:68), yukarıda bahsettiğimiz esnekliğin zamanla etkisini kaybetmesine sebep olmuştur.

Genel manada zirai ekonomiye dayanan Osmanlı ekonomisi, belli oranlardaki toprak parçalarının gerek Müslüman gerekse Gayrimüslim tebaaya işletilmesi üzere dağıtılmasına ve bu yerlerden yine belirli oranlarda alınacak vergilere dayanmaktaydı.

Bu çalışmanın ekonomi başlığı altında, 355 numaralı tahrir defterindeki nahiyelerin ve ona bağlı durumdaki karyelerin gerek zirai gerekse ticari anlamdaki ekonomik gelir seviyelerini ortaya koymaya çalışılmıştır. Ayrıca ekonomik yapı içerisinde Pakrac livasında Osmanlı Devletinde uygulanan ekonomik politika çalışmanın bu safhasında karşılaşılan unsurlardır. Bizde çalışmada başlıklar halinde bu ekonomik politikanın bir sonucu olan vergi çeşitleri hakkında kısa izahlar yapılmıştır. Ekonomik yapıyla ilgili bölümlere geçmeden önce Pakrac livasında uygulanan ölçü birimleri hakkında kısa bilgi vermek yerinde olacaktır.

Sancak Genelinde Kullanılan Ölçü Birimleri

Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgelerinde olduğu gibi Balkanlarda yer alan Pakrac livasında da yerel manada kabul edilen ölçü birimleri kullanılmıştır. Osmanlı gelir sistemi, idaresi altına aldığı ülkelerdeki diğer bütün değişik uygulamaları da olduğu gibi mahalli ölçü birimlerini de kendi sistemi içine almakta bir mahsur görmemiştir. Bu bölgelerdeki ölçü isimleri, merkezi terminolojiye uymakla beraber uygulamada eskiden beri kullanılmakta olan mahalli ağırlık ve ölçüler kullanılmaya

devam edilmiştir (İnalçık, 1991:22). Liva genelinde kullanılan ölçü birimleri ise şu şekilde sıralanabilir.

Kile (Keylçe)

Arapçada keyl masdar olarak “ölçmek”, isim olarak “ölçek” anlamına gelmektedir. Aynı kökten türeyen kile’de yine “ölçek” demektir. Aramice’deki karşılığı keyla olan kelime Farsçaya kile, keyle, keyli, Türkçeye kile şeklinde girmiştir (Kallek, 2002:568). Yine bu kelimenin ilk olarak IX. yüzyıldan itibaren rastlandığı iddia edilmiş olsa da (Zambaur, 1977a:663), bu ölçü biriminin Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik devrinde (724–743) kullanıldığı bilinmektedir (Kallek, 2002:568). Yukarıda bahsettiğimiz çeşitli köklerden geldiğini bildiğimiz “kile” ölçü biriminin bir hububat ölçü birimi olarak kabul edilmektedir (Öztürk, 2000:323). Keyl ve keylçe ile birlikte, bunlara benzeyen diğer ölçü birimleri de genel olarak hububat ölçümünde kullanılan birer hacim ölçüleridir (Zambaur, 1997b:664). Ancak uygulamada bu ölçüler bütün ürünlerde aynı değildir. Örneğin buğday kilesi, pirinç kilesinin iki katı kadardır (İnalçık, 1991:21). İmparatorluğun bütün sancak ve eyaletlerinde farklı kile ölçüleri kullanılmakta olup birbirini tutmamaktadır. Alışverişlerde aradaki fark İstanbul kilesine göre düzeltilirdi (Öztürk, 2000:323). İstanbul kilesi 1 ile 2 kilo arasındaydı. W.Hinz’e göre keylçenin karşılığı 2 ile 3 kilo arasındadır (Hinz, 1990:49). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere keyl bölgesel anlamda değişiklik gösterebilmektedir.

Pakrac sancağında kilenin karşılık geldiği ölçü birimleri ise hem defterimizdeki kayıtlar hem de başka kaynaklardan da anlaşıldığı üzere şu şekildeydi: 1546 tarihli Mohaç sancağı kanunnamesinde, 1550 tarihli Mohaç sancağı tahririnde ve 1565 tarihli defterde belirtildiği üzere, bir kile eski Macar ölçü birimi fertál’i yani 24 okkayı, bugünkü ölçü değeriyle 30,76 kilogramı karşılıyordu. Söz konusu dönemlerde buğdayın narh fiyatı gerek bahsedilen kaynaklarda ve gerekse 1552 tarihli Kopan sancağı mufassal defterinde 10 akçe olarak karşımıza çıkmaktadır. 1570 yılına kadar bu durum muhafaza edilmiş, bu tarihten itibaren ise, bir mühimme kaydından anlaşıldığı

kadarıyla artık bir kile 30 okkaya denk gelirken, buğdayın narh fiyatı 12 akçeye yükselmiştir.

Varil

Kanunnamelerde hamr (şarap) için yaygın olarak kullanılmıştır. 1–20 medre arası 1 varil kabul edilmiştir. Medre ise fıçı, karatil, varil şeklinde yukarıdan aşağıya sıralanan ölçeklerin en küçüğüdür. Hamr için 2 varil 1 karatil, havyar için 1,5 varil 1 kataril nisabındadır. Havyarda 2,5 kantar 1 varildir. Bu temel standart olup, 4 kantardan aşağısı varil, yukarısı mizane kabul edilmiştir. Varilin mizaneden düşük bir ölçü olduğu görülüyor. Akkirman kanunnamesine göre 1 varil zeytin için 3 kile, Ceneviz’de XV. yüzyılın ortalarında genel olarak 57 kg. ağırlığında idi (Öztürk, 2000:323–327).

Sancaktaki Vergi Düzeni ve Vergiler

Osmanlı Devletinin vergi sistemi bölgelerin coğrafi, iktisadi, kültürel yapılarına göre farklılık gösteren pek çok türünü ihtiva etmekle beraber, bunları birkaç türe indirmek mümkündür. Bu vergileri, raiyetlik dediğimiz ve genellikle kulluk vergisi olarak nitelenen cizye, ispenç, resm-i çift gibi vergiler, şehir ve kır dâhil olmak üzere her türlü istihsal ürünlerden alınan vergiler, Pazar ve ticarete müteallik vergiler ve her türlü ithalat ve ihracat faaliyetlerinden alınan gümrük vergileri şeklinde dört türde ele almak mümkündür (Öztürk, 2000:287).

Raiyyet Rüsümü

Ekonomik faaliyetlerde bulunan, dolayısıyla vergiye tabii olan, askeri seçkinler dışında kalan Müslüman ve gayrimüslim tebaadan alınan vergilerin genel ismi olarak geçen “raiyyet rüsümü” genellikle; Müslümanlar için “resm-i çift”, gayrimüslimler için “cizye” ile “ispenç” olarak kayıt edilmektedir.

Resm-i Çift

Çiftlik, çift sürülen ve ziraat yapılan yer manasına, muayyen büyüklükteki toprak parçalarına veya türlü hususiyetler arz eden zirai işletme şekillerine verilen bir isim olup, ihtiva ettiği toprakların hukuki durumuna, büyüklüğüne ve zirai işletmenin şekil ve mahiyetine göre, Osmanlı İmparatorluğunda arazi hukuk ve teşkilatı ile maliye işlerinde ve son devrin toprak meseleleri tarihinde, hususi bir ıstılah olarak çok farklı manalar ile, türlü şekillerde kullanılmıştır (Barkan, 1977:392). Osmanlı çift-resmi, bir taraftan toprağa bağlı bir vergi, diğer taraftan şahsi bir vergi veya bir hane vergisi olarak görünür. Tam çift resmi veya nim (yarım) çift resmi bahis konusu olduğu zaman bu resim, her şeyden evvel toprağa bağlı sayılmıştır. Fakat yarım çiftten aşağı toprak tasarruf eden köylü için, evli olup olmadığı verginin miktarını tayin eden esas amildir (İnalçık, 1996:581). Nitekim 355 numaralı tahrir defterinde birçok yerde nim çift olarak yazılmış veri oranı yarı yarıya (22 akçeden 11 akçeye) düşmüştür. Bu vergi, Müslümanlardan alınan bir kulluk akçesi olarak ta bilinir (Öztürk, 2000:318).

Bir çiftlik addedilen yerden alınan vergi tasarruf eden reayadan alınır. Yarım çiftlikten bunun yarısı tahsil edilirdi. Hıristiyanlar cizye ve ispenç denilen ayrı vergiler ödediğinden, resm-i çift ile mükellef değildirler (Çağatay, 1947:495–496). XV. yüzyılda da söz konusu verginin hane başına 22 akçe olduğu, ancak Fatih zamanında %50 nispetinde arttırıldığı ve Anadolu’da 33 akçe olduğu belirtilmiştir (İnalçık, 1996:585).

Pakrac ile ilgili olan 355 numaralı tahrir defterindeki bilgilere göre bu vergi Pakrac’ta hane başına 22 akçedir. Nim çiftten aşağı olanlar ve topraksızla, ekinli veya çiftli bennak, caba bennak, kara veya mücerred adıyla farklı vergilere tabi idiler (İnalçık, 1996:586). Çift resmi etrafında örülen mali sistem, aslında Osmanlı kırsal toplumundaki katmanlaşmanın anahtarıydı. Köylüleri, çift resmi’ni ödeyebilecek olanlar, yarım çift resmini ödeyebilecek olanlar, evli köylü (bennak) resmini ödeyebilecek olanlar ve yoksul veya bekâr köylü (mücerred, caba) resmini ödeyebilecek olanlar şeklinde tasnif ediyordu. Kabaca söyleyecek olursak bu vergi sisteminde

mükellefiyet düzeyini, toprak miktarı ile emek kapasitesi birlikte belirliyordu. Köylülerin tahrir defterine hangi vergi statüsüyle yazıldığı, bir sonraki tahrire kadar yükümlülüklerinin ne olduğu nu gösteriyordu. Kanunlar tasarruf edilen toprağın çiftten az olması halinde, vergi oranı emekçinin medeni haline, yani temsil ettiği emek potansiyeline bakılarak saptanırdı. Yarım çiftten az toprağı olan ailelere benek denir ve 9 akçe ödemeleri istenir; bekâr erkekler ile toprağı olan dul kadınlardan ise, yalnız 6 akçe alınırdı (İnalçık, 2004:194-195).

Öşür Vergisi

Öşür'ün lügat manası onda bir olup, içtimai yardım için alınan onda bir nispetindeki verginin ismidir (Barkan,1964:482). İslâm vergi hukukuna göre, ziraî mahsullerden belli nispetler ve şartlar dâhilinde alınan öşür'ün aynı zamanda mahsulden alınan bir vergi olduğu bilinmektedir (Eldem, 1994:164). Onda bir anlamına gelen öşür kelimesi ayrıca, sosyal yardım için alınan onda bir oranındaki şer-i vergiyi de ifade eder (Grohmann, 1977:482).

Osmanlı Devletinde ise öşür, şer-i öşürden farklı özelliklere sahipti. Devlet miri arazi rejiminin uygulandığı yerlerde, ziraatla uğraşan çiftçilerden, elde ettikleri ürünün öşrünü almış ve kendisine ait olan bu vergileri, çeşitli mükellefiyetleri yerine getirmek şartıyla sipahi, zaim ve has sahibi gibi bazı kişilere bırakmıştır (Ünal, 1989:119). Bu idare tarzında ise çiftçiler devlete ait toprakların daimi ve ırsi bir kiracısı durumunda bulduklarından, öşür adına her sene mahsulden bir hisse şeklinde devlet nam ve hesabına alınmakta olan vergilerin hukuki mahiyeti, ancak toprak kirası veya bir paylaşma haracı faraziyesi ile izah edilebilmektedir (Barkan, 1964:485).

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Pakrac sancağına bağlı Müslüman nüfustan alınan öşür vergilerinin oranlarının 1/10 oranında seyrettiğini tespit edilmiştir. Pakrac livasına bağlı olarak, 355 numaralı tahrir defterine kayıt edilmiş nahiyeleri ve onlara bağlı olarak görünen karyelerdeki ekonomik yapıyı ayakta tutan ve yetiştirilen ürünler

ise şu şekilde tespit edilmiştir. Genellikle buğday, arpa, şıra, meyve, alef, bostan, keten, giyah gibi ürünlerin yetiştirildiğini, bu tarım ürünleri yanında duhan, ganem, mahi, hıncır yetiştiriciliğinin de mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

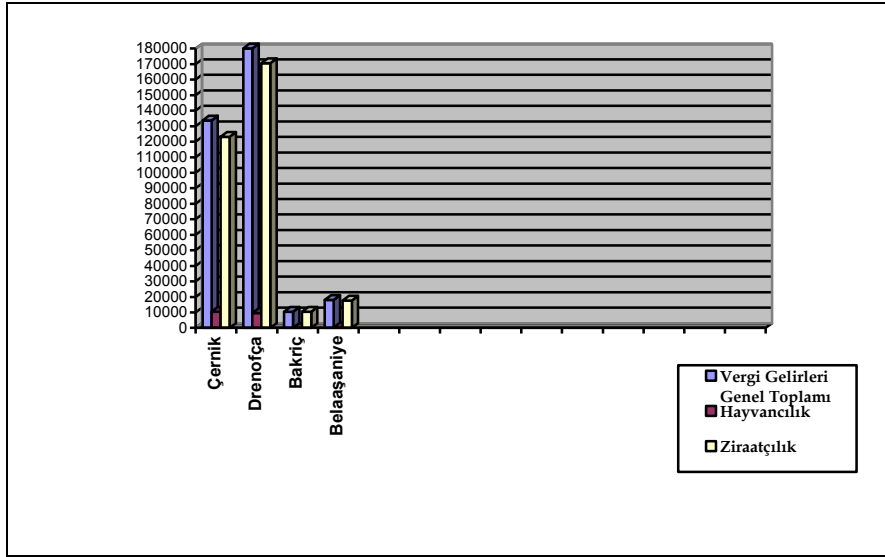
Defterde kayıtlı bu iki üretim ve gelir çeşidinden sonra dikkatimizi çeken diğer bir gelir kaynağı da asiya'lar yani değirmenlerdir. Değirmencilik ve gelir miktarlarını aşağıdaki tablo ile görebiliriz.

Tablo 3: Pakrac Sancağı genelindeki su değirmenleri ve vergi gelirleri

Nahiye İsmi	Değirmen Adeti	Vergi Bedeli
Çernik	140	5371
Dimenofça	65	1540
Pakrac	17	345
Belaşanıya	17	535
Genel Toplam	239	7791

Defterimize âsiyâb pare olarak yazılmış olan değirmenlerden de önemli ölçüde gelir sağlanmıştır. Pakrac livası genelinde kayıtlı olan 239 değirmen bulunmaktadır. Çernik nahiyesine bağlı olan Sirsinogiç mezrasındaki değirmen ise harab (harabe) olarak kayıt edilmiştir. Pakrac livasına kayıtlı değirmenlerden bir yıl içerisinde öğüttükleri buğday oranında vergi alınmaktadır. Bu sebepten dolayı değirmenlerden alınan vergi oranı da değişiklik göstermektedir. Bu değirmenlerden elde edilen toplam gelir ise 7791 akçedir.

Şekil 3: Pakrac sancağı genelindeki tarımsal ve hayvansal üretimden elde edilen vergi gelirleri

Şeklimizden de anlaşılacağı gibi Pakrac sancağı genelinde ziraata dayalı bir ekonomik durum söz konusudur. Ancak ziraatın yanında hayvancılığın da geçim kaynakları arasında yer aldığı söylenebilir. Bölgedeki bu ekonomik durum bize sancak bölgesinin tarımsal faaliyetlere uygun olduğu sonucunu vermekle birlikte; yukarıda da bahsettiğimiz gibi hayvancılığın merkezinde domuz ve koyun yetiştiriciliğinin olduğunu da belirtmektedir. Ancak sancak genelindeki nahiye sayılarına oranla yine de düşük bir ziraat ve hayvancılık yaşamının sürdürüldüğü görülmektedir.

Sonuç

Çalışmamız neticesinde, bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte, yörenin Osmanlı idari taksimatına göre yönetilmeye başladığı anlaşılmıştır. Pakrac sancağı Çernik, Dimenofça, Pakrac, Belaşaaniye, Kırkilumiç, Şaguye, Bodboca, Şırça, Dubrokövik, Çanlukolomac, İştobiycangiç, Bakırşafa, Kolkovac, Bodvirşaki isimlerindeki toplam on dört nahiye bölgesinden oluşmuştur. Bu nahiyelerin her biri ayrı bir kanai bölgeyi temsil etmektedir. Her nahiye köyler ve mezralardan müteşekkil görülmektedir. Pakrac sancağına bağlı olarak kayıt edilen köy ve mezra sayısı oranında en büyük nahiye Belaşaaniye nahiyesi'dir. Pakrac sancağı genelinde nefis tabirine yani

şehir merkezine rastlanmamaktadır. Sancak genelinde tarımsal (kırsal) bir görünüm söz konusu olup, şehir hayatına dayalı örneklerle pek rastlanmamaktadır.

Sancak genelindeki en yoğun nüfusa ise Dimenofça ve Çernik nahiyelerinde rastlanmıştır. Sancak geneli yerleşik bir nüfus özelliğini gösterirken göçebe nüfusunda bulunduğu söylenebilir. Göçebe nüfusu temsil eden kesim cemaatlerdir.

Pakrac'da Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın birlikte yaşadığı da dikkat çekici bir noktadır. Yine Pakrac sancağı nüfusunda Yahudi zümrenin az da olsa bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum yörede Osmanlı fethinden önce Yahudi ve Hıristiyan halkın yaşadığını ortaya koymaktadır. Ancak Yahudi nüfusun sancak geneline oranı ise oldukça düşüktür.

Pakrac sancağı'nın iktisadi özelliklerinde ise en dikkat çekici özellik, Pakrac'ın en büyük vergi gelirinin tarımsal alandan alınan vergiler ile kulluk vergileri olduğudur. Bu durum yörenin kırsal bir bölge olduğunun ve zirai yaşamın önde gelen bir yaşam tarzı olduğunun göstergesidir. Zirai üretim ve bunların vergilendirilmesinde önde gelen ürünlerin buğday, mahlût ve yulaf olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Tahıllar içinde en önemli payı buğday almaktadır. Yine vergi gelirleri anlamında en büyük gelir de tarımsal vergilerden sağlanmaktadır. Tarımsal faaliyetlerin yanında bağcılığın da önemli bir geçim kaynağı olduğu defterden çıkardığımız bilgiler arasında yer almaktadır. Bölgede hayvancılığın yapıldığını ancak bu durumun bölgedeki ana geçim kaynağını teşkil etmediğini görebilmekteyiz. Sancak genelinde hayvancılık ve hayvancılık gelirlerinin, tarımsal faaliyet ve gelirlerinden sonra geldiği de söylenebilir. Bu durum da bölgede az da olsa konargöçer sistemin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Balkan siyasi coğrafyası, Osmanlı Devleti'nin kendisine batıyı yön olarak tayin etmesiyle birlikte, devletin en ihtişamlı döneminde giriş yaptığı topraklar olarak son derece önemli bir çalışma sahasıdır. Çalışmanın ana konusunu teşkil eden bu toprak parçası (Pakrac) da bölgenin Türk ve Müslümanlaştırılması noktasında önem arz

etmektedir. Özellikle Türklerin batıya doğru ilerleyişine karşı, Hıristiyan Avrupa'nın kendisini koruma adına bu bölgede bir set oluşturma amacı, bölgenin uzun yıllar savaşlarla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Vaziyet karşısında çaresiz yıpranan ve sürekli bir değişim rüzgârı içerisinde kalan Balkanlar, Osmanlı Devletinin yoğun iskân ve ekonomi politikaları sayesinde hızla gelişme göstermiştir. Bu tarzdaki bir sistem dâhilinde gelişen Balkanlar için ise, tahrir kayıtlarının (tapu tahrir defterlerinin) önemi bir kat daha artmıştır. Tutulan kayıtların bizim araştırmamız gibi yapılan diğer araştırmalar sonucunda, bölgenin tarihi serüveninin aydınlatılması konusunda son derece önemli olacağı şüphesizdir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. 355 Numaralı Tapu Tahrir Defteri

BARKAN, Ö.L. (1953). "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt X, İstanbul, ss.1-26.

BARKAN, Ö.L. (1964). "Öşür", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt IX, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, ss.482-488.

BARKAN, Ö.L. (1977). "Çiftlik", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt III, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, ss.392-397.

ÇAĞATAY, N. (1947). "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Ankara, ss.481-511.

ÇİÇEK, K. (1995). "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 97, İstanbul, ss. 93-111.

ELDEM, V. (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ERGENÇ, Ö. (1984). "Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* Sayı IV, ss.65-76.

GENÇ, M. (2002). *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

- GENÇ, N. (1988). XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterinde Sofya Kazası, Eskişehir.
- GÖKBİLGİN, T. (1964). “Nahiye”, İslam Ansiklopedisi, Cilt IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ss.37-39.
- GÖYÜNÇ, N. (1979). “Hane Deyimi Hakkında”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Prof.Dr. İ.Hakkı Uzunçarşılı Özel Sayısı, Sayı 32, İstanbul, ss. 905-935.
- GROHMANN, A. (1997). “Öşür”, İslam Ansiklopedisi, Cilt IX, Eskişehir, ss.482-485.
- HINZ, W. (1990). “İslam’da Ölçü Sistemleri”, Çev., Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, ss.1-82.
- İNALCIK, H. (1991). “Osmanlı Metrolojisine Giriş”, Çev., Eşref Bengi Özbilen, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 73, İstanbul, ss.21-50.
- İNALCIK, H. (1996). “Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu”, Eren Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- İNALCIK, H. (2004). Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600), Cilt I, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İNALCIK, H. (2005). Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600), Çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KALLEK, C. (2002). “Kile”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt XXV, İstanbul, ss.568-571.
- ÖZTUNA, Y. (1992). Büyük Tarih Ansiklopedisi, Cilt I, Bateş Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Y. (2000). Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475–1600), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TABAKOĞLU, A. (1998). Türk İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, M.A. (1989). XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ZAMBAUR, E.V (1977a), “Keyl”, İ.A., C.VI., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ss.663-664.
- ZAMBAUR, E.V (1977b), “Keyl”, İ.A., C.VI., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ss.664.